

Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences (KNAW) KONINKLIJKE NEDERLANDSE AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN

In Nederland gebleven. De geschiedenis van Molukkers 1951-2006 [Review of: F. Steijlen (2006) In Nederland gebleven. De geschiedenis van Molukkers 1951-2006]
Bosma, U.

published in

Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis
2008

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

document license

CC BY-NC-ND

[Link to publication in KNAW Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Bosma, U. (2008). In Nederland gebleven. De geschiedenis van Molukkers 1951-2006 [Review of: F. Steijlen (2006) In Nederland gebleven. De geschiedenis van Molukkers 1951-2006]. *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis*, 5(1), 130-132.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the KNAW public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain.
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the KNAW public portal.

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

pure@knaw.nl

RECENSIES

Janny Venema, *Kiliaen van Rensselaer (1586-1643). Designing a New World* (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2010) 352 p. ISBN 978 90 8704 196 0.

Het schrijven van een biografie van een persoon uit de vroegmoderne tijd is door het beperkt beschikbare bronnenmateriaal meestal erg lastig, zeker als de belangstelling niet uitgaat naar een koning of andere hooggeplaatste: hoe lager op de sociale ladder, hoe smaller het papieren spoor. Wie desondanks besluit het leven van één bepaald individu te beschrijven ontkomt er niet aan om in een *thick description* veel aandacht te besteden aan de context, in een poging de beschrevene en diens leven alsnog aanschouwelijk te maken. Soms leidt die methode tot een ware *tour de force* die veel inzicht verschaft in de tijd waarin de geportretteerde leefde, zoals Willem Frijhoffs magistrale en omvangrijke *Wegen van Evert Willemsz: Een Hollands weeskind op zoek naar zichzelf, 1607-1647* (Nijmegen 1995).

Het is geen toeval dat zijn promovenda Janny Venema dezelfde methode toepast in haar biografische studie van de koopman en kolonisator Kiliaen van Rensselaer (1586-1643), leider van een Amsterdamse handelsfirma gespecialiseerd in juwelen en invloedrijk lid van het bestuur van de West-Indische Compagnie. Van Rensselaers tegenwoordige faam berust vooral op de stichting van zijn Amerikaanse kolonie Rensselaerswijck, waaruit onder andere de huidige stad Albany is ontstaan. Venema's beslissing een biografie te wijden aan Kiliaen van Rensselaer komt voort uit de plaatselijke belangstelling voor de Nederlandse periode. De biografie van Van Rensselaer kan gelden als een *prequel* voor haar proefschrift, *Beverwijck: A Dutch Village on the American Frontier, 1652-1664* (Hilversum 2003), waarin onder andere Beverwijcks voorgeschiedenis als onderdeel van Rensselaerswijck uitvoerig uit de doeken wordt gedaan.

Van Rensselaers lokale faam is overigens van veel later datum, en het beschikbare bronnenmateriaal is daarom ook verre van volledig. Mede daarom besteedt Venema ruimschoots aandacht aan de context van Van Rensselaers leven, om de lacunes in te vullen en de schaarse gegevens over zijn jeugdijaren aan te vullen. Hoewel ze bij gebrek aan 'harde' feiten vaak haar toevlucht moet nemen tot veronderstellingen, levert de methode toch een aannemelijk beeld op van het leven van Kiliaen van Rensselaer. Zijn wieg stond in het frontstadje Hasselt maar zoals velen vond hij zijn weg naar Amsterdam – in 1601 in zijn geval – waar hij werd opgenomen in de juwelenhandel van zijn verwanten. Venema beoogt met haar boek geen studie van 'de Nederlandse koopman' – haar boek is immers geschreven voor de lokaal-historische markt – maar ze heeft zich rekenschap gegeven van de al bestaande literatuur over vroegmoderne Nederlandse kooplieden. Ze belicht *en passant* de juwelenhandel, een niche binnen de Nederlandse handel die weliswaar niet werd gekenmerkt door een groot handelsvolume maar toch behoorlijk lucratief was, en het conglomeraat van de families Van Bijler en Van Wely aanzienlijk verrijkte. Binnen het familieconglomeraat speelde Van Rensselaer aanvankelijk de rol van arm neefje alvorens via de al door Eric

Wijnroks gesignaleerde ‘schoonzoorn’-route een centrale rol te gaan vervullen binnen de familiehandel – die zich overigens aanzienlijk diversifieerde door onder andere de handel op Amerika. In de jaren 1620 en 1630 richtte Van Rensselaer zich daarom meer en meer op de West-Indische Compagnie, en de rol die hij de Compagnie toedichtte in de oorlog tegen Spanje. Venema hanteert de hypothese dat zijn koloniale activiteiten mede werden ingegeven door de wens om de ervijand de voet dwars te zetten in Amerika. Het vestigen van Nederlandse nederzettingkoloniën – waaronder uiteindelijk Rensselaerswijck in 1629 – was daar onderdeel van. Hoewel zo’n *grand design* moeilijk onomstotelijk te bewijzen is maakt Venema’s analyse van *circumstantial evidence* het wel aannemelijk dat tenminste een deel van de WIC-bewindhebbers, van wie Van Rensselaer er één was, verreikende plannen had met Amerika. De handelsfactie, die meer gericht was op kortetermijnwinst en weinig op had met de dure nederzettingspolitiek, overwon echter, en uiteindelijk overleefde alleen Rensselaerswijck – mede dankzij Van Rensselaers doorzettingsvermogen en voortgaande bereidheid tot investeren.

Leverde Frijhoffs studie veel inzicht op met betrekking tot de vroeg-zeventiende-eeuwse omgang met religie en hoe een eenling daarvan gebruik kon maken om sociaal te stijgen, Venema’s studie draagt bij aan de gestaag groeiende literatuur over vroegmoderne Nederlandse kooplieden, in dit geval van de rol die individuele kooplieden speelden in de Nederlandse koloniale expansie. Het beeld daarvan wordt vaak gedomineerd door de grote handelscompagnieën, maar daardoor wordt het zicht op de individuele kooplieden die deel uitmaakten van het bestuur of de koloniale producten verder verhandelden vaak wat vertroebeld. Van Rensselaer wordt verder ingebed in de context van zijn handelsmilieu en netwerk, waardoor ook belangrijke bijfiguren als koopman-admiraal Jacques l’Hermite (1582/3-1624) en Jan van Wely (1569-1616), vooraanstaand Europees juwelier en slachtoffer van een spectaculaire roofmoord, ten tonele worden gevoerd. Venema verschafft zo een waardevol aanvullend perspectief op een generatie die een sleutelrol vervulde in het brandpunt van de wereldhandel dat Amsterdam toen was.

Henk Looijesteijn

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis

L.J. Van Damme & M.G.M. Smits (red.), *Voor de ontwikkeling van de derde wereld. Politici en ambtenaren over de Nederlandse ontwikkelingsamenwerking, 1949-1989* (Amsterdam: Boom, 2009) 369 p. ISBN 978 90 8506 764 1.

Voor de ontwikkeling van de derde wereld is een bijzonder boek, in meerdere opzichten. In eerste instantie vooral om de opzet. Deze publicatie, in opdracht van de Nederlandse minister voor Ontwikkelingssamenwerking, is verschenen naast een aantal andere bundelingen van brondocumenten met betrekking tot de geschiedenis van het Nederlandse ontwikkelingsbeleid tussen 1945 en 1989. Na de politieke en ambtelijke kerndocumenten, bundelt dit boek de interviews met zestien voormalige ‘kopstukken’ van het ontwikkelingsbeleid. In de woorden van opdrachtgever minister Bert Koenders was dat een noodzakelijke demarche omdat ‘geschiedschrijving meer is dan de optelsom van documenten’, maar ook ‘mensenwerk’ waarin de ‘emotie en beroering van het beleid’ een belangrijke rol spelen (p. 7). Het boek belooft ons de inzage in de

‘emotie en beroering’ van de ministers Udink, Pronk en Schoo, directeurs-generaal Van Gorkom, Van Schaik, Jonkman, Peters, Van Dam en Van Gennip, beleidsambtenaren Van Eldik, Van Maare en Petit, ambassadeur Erath en directeur voor de medefinanciering Bos. Daarnaast worden ook de ‘pioniers’ van het ontwikkelingsbeleid Patijn en Posthumus, die sterk betrokken waren bij de normalisering van de relaties met Indonesië, aan het woord gelaten.

Dergelijke aanpak is bijzonder, zeker voor de lage landen. In België bestaat geen vergelijkbaar initiatief. Toch doet de uitwerking niet helemaal wat ze belooft. In de inleiding kondigen de auteurs aan dat de interviews die werden afgenomen tussen 2000 en 2008, werkten met een gestandaardiseerde vragenlijst zodat de lezer ‘verschillende visies – vanuit verschillende institutionele rollen – op dezelfde episode/processen krijgen’. Meer dan van de ‘gestandaardiseerde vragenlijsten’ profiteert de kwaliteit van de bijdragen vooral van de openheid van de geïnterviewden. De meest interessante, ‘emotionele’ informatie komt boven wanneer de interviewer durft af te wijken. Pas dan krijgen we een beeld van de achterkant van het beleid, over de persoonlijke rivaliteiten en ook vriendschappen die het beleid vorm geven, over hoe beleidsmakers zich aanpassen aan de politieke en maatschappelijke realiteit rondom. Pas dan vormen de interviews ook een krachtig pleidooi voor een (her)ontdekken van de rol van het individu in de beleidsvorming. Natuurlijk is ontwikkelingsbeleid, net als alle beleid, mensenwerk en dus gevormd en vervormd door de (on)hebbelikheden van diezelfde mensen. Dat mensenwerk ontvouwt zich echter niet in een vacuüm, maar wordt geconditioneerd door maatschappelijke structuren. Net zoals voor het Belgische, lijkt voor het Nederlandse ontwikkelingsbeleid te gelden dat zeker in de eerste decennia van de ontwikkelingssamenwerking de rol van individuen ‘structureel’ was, juist omdat de structuren ontbraken. Het was een braakliggend beleidsterrein waarvoor weinig maatschappelijk draagvlak bestond. Dit maakte de bewegingsvrijheid van individuen zeer groot. In de loop der jaren verkleint die bewegingsvrijheid door de vermaatschappelijking van de ontwikkelingssamenwerking waarbij steeds meer mensen steeds nauwer bij dat beleid betrokken raken. De redacteurs van de bundel geven in een inleidend hoofdstuk wel een zeer bondige en algemene kijk op die structurele dimensie waarop niets valt af te dingen. Niettemin zou hun lans voor ‘emotie en beroering’ iets luider breken, wanneer ze die realiteit explicieter zouden hebben uitgewerkt. Dat had gekund in een nabouwschouwing of afsluitende conclusie.

Voorgaande reflecties maken duidelijk dat het hier om een zeer ‘politiek’ boek gaat, waarbij de focus bijna uitsluitend op de elitaire cenakels van (top)politici, hoge ambtenaren en diplomaten is gericht. Minstens zo belangrijk in de vormgeving van het ontwikkelingsbeleid zijn de maatschappelijke actoren, die tegelijkertijd als oorzaak en gevolg van de ‘vermaatschappelijking’ van ontwikkelingssamenwerking sinds de jaren 1970 kunnen worden geïdentificeerd. Het boek zegt weinig tot niets over de rol van academici, de media, sociale bewegingen, ngo’s (of ‘medefinancieringsorganisaties’ in de Nederlandse context). De afwezigheid van dat ‘niet-gouvernementele’ niveau moet niet gelezen worden als een kritiek. Het is een duidelijke en legitieme keuze van de redactie, maar ze heeft natuurlijk wel implicaties voor de gebruikswaarde van het boek. Die gebruikswaarde is er zeker voor studenten en onderzoekers van ontwikkelingsbeleid en ontwikkelingssamenwerking. Door het kritische en uitgebreide notenapparaat, de biografische gegevens van de geïnterviewden en het uitvoerig register vormt het boek een zeer nuttige informatiebron. Van de waarde voor ‘wie serieus wil

nadenken en zich een mening vormen over ontwikkelingssamenwerking' (pp. 7-8) ben ik echter minder overtuigd. Daarvoor is het werk te vrijblijvend en biedt het te weinig analyse. De redacteurs verbinden geen conclusies aan de rijkdom van gegevens. Ook dat is een keuze, maar met grote implicaties. Deze uitgave is dus ook bijzonder in de zin dat zeer scherpe keuzes worden gemaakt. Vaak valt dat toe te juichen, maar kiezen is ook verliezen. In de bundel van Van Damme en Smits is de balans misschien iets te ver doorgeslagen naar de verliezende kant.

Jan Van de Poel
 Vakgroep Geschiedenis
 Vrije Universiteit Brussel

Opstand. Revolutionair Maandblad. 1926-1928. Redactie Anton Constandse (Utrecht: Kelderuitgeverij, 2011) 258 p. ISBN 978 90 79395 10 1.

De jaren twintig van de vorige eeuw vormde een bloeiperiode van het anarchisme in Nederland. De Russische Revolutie en andere opstanden aan het einde van de Eerste Wereldoorlog hadden ook hier revolutionaire verwachtingen gewekt. Er was sprake van een groeiend aantal stakingen en als gevolg van de afkeer van de oorlog nam ook het aantal dienstweigeraars toe en bloeiden antimilitaristische organisaties op.

Een generatie jongeren die in deze periode opgroeide was opstandig, radicaal en vervuld van maatschappelijke idealen. Sommigen van de geheelonthoudersjongeren kwamen ten opzichte van het anarchisme sympathiek te staan en organiseerden zich eind 1923 in de Mokergroep, rond het blad *De Moker*. Andere jongeren oorspronkelijk actief in afdelingen van de Sociaal-Anarchistische Jongeren Organisatie (SAJO) ondersteunden het blad *Alarm*.

Kenmerkend voor deze anarchistische jongeren was het bestrijden van het 'bonzendom' binnen politieke organisaties en vakbonden. De genoemde bladen zorgden voor cohesie en continuïteit van het anarchisme. Het netwerk rond *Alarm* ging in 1926 op in *Opstand. Revolutionair Maandblad*. Dit compromisloze blad kenmerkte zich door een fel kritisch antimilitarisme, antiklerikalisme en antikapitalisme. Een groep radicale Amsterdamse bouwvakkers stelde zich garant voor de afname van duizend exemplaren voor de colportage. Van *Opstand* verscheen onlangs bij Kelderuitgeverij een facsimile van alle gepubliceerde nummers voorzien van een inleiding door Hans Ramaer.

In het aantrekkelijk vormgegeven *Opstand* bekritiseerden jonge anarchisten onder aanvoering van enig redacteur Anton Constandse, de oude generatie libertaire socialist. De titelpagina kende meestal een opvallende politieke prent, vaak een hout- of lino-snede van Frans Masereel of Albert Daenens. Twee Belgische kunstenaars met een herkenbare beeldtaal. Maar ook kunstenaars van eigen bodem, zoals Jan Ponstijn en Jos Verkuil, leverden bijdragen. Verder treffen we afbeeldingen aan van de Duitse links-radicalen kunstenaars Käthe Kollwitz en Georg Grosz, maar ook een antigodsdienstige prent van de sociaal-democraat Albert Hahn!

Opstand was in sterke mate beïnvloed door het Berlijnse libertaire tijdschrift *Die Aktion*. Er waren overeenkomsten op het gebied van vormgeving, maar ook inhoudelijk: korte politieke artikelen en daarnaast aandacht voor kunst en literatuur. Mede onder invloed van het Duitse voorbeeld koos *Opstand* voor een combinatie van proleta-

risch anarchisme en radencommunisme: ‘slechts van onder op uit de bedrijven groeit het eenheidsfront der arbeiders, die alleen zelf de overwinning en de verlossende daad kunnen tot stand brengen: de Sociale Revolutie.’

Het blad bevatte voornamelijk bijdragen van in feite hoofdredacteur Anton Constandse. Hij publiceerde onder eigen naam, vaak als ALC, maar soms ook onder zijn pseudoniem G. Hamer. Andere kopijleveranciers waren Jo de Haas en zo nu en dan Nederlandse radencommunisten. *Opstand* plaatste vooral korte berichten, veel commentaren en aforismen – van anarchisten, maar ook van anderen, zoals Multatuli, Heinrich Heine en Oscar Wilde. Internationaal nieuws vormde evenzeer een belangrijk bestanddeel. *Opstand* kenmerkte zich door de luide toon waarin het uithaalde naar andersdenkenden – niet alleen politieke tegenstanders als de sociaal-democraten en bolsjewisten, maar ook libertairen met een andere mening, die niet altijd even fair was. De anarchistische syndicalisten van het Nederlands Syndicalistisch Vakverbond (NSV) waaronder Arthur Lehning, moesten het in het bijzonder ontgelden. Het syndicalisme (van NSV maar ook het Nationaal Arbeids Secretariaat van Henk Sneevliet) zouden zich louter richten op verbetering van de materiële positie van aangesloten leden in de bestaande kapitalistische maatschappij. Staat en kapitaal bleven de macht behouden. *Opstand* wees de vakorganisatietactiek en het ‘bonzendom’ af en propageerde in de plaats daarvan de bedrijfsraden als kernen van de socialistische maatschappij. Een andere factor die waarschijnlijk meespeelde was het tekort aan ethisch idealisme dat het syndicalisme werd toegedicht. Jo de Haas schreef dat eigen profijt nooit de stuwende kracht tot handelen kan en mag zijn. Het proletariaat moest ook in actie komen uit zedelijke overtuiging, zelfs als dat handelen in strijd was met het eigen belang. Blijft natuurlijk de vraag of het syndicalisme en de bedrijfsraden inderdaad mijlenver van elkaar afstonden zoals de luide toon van *Opstand* leek te verkondigen.

In het artikel ‘Misdad en straf’ in een speciaal gevangenisnummer stelde redacteur Constandse vast dat de heersende klasse steelt en moordt als systeem. De kleine dief of moordenaar deed het slechts tijdelijk, uit nood, als laatste redmiddel. Constandse eiste net als Kropotkin algemene en volledige amnestie, dat alleen in een staatloze en socialistische maatschappij te realiseren zou zijn. *Opstand* besteedde veel aandacht aan politieke gevangenen, waaronder anarchisten en dissidente linkse communisten in Rusland. Ook de in Amerika van roofmoord beschuldigde anarchisten Sacco en Vanzetti, konden op solidariteit rekenen. Constandse leerde bovendien zelf het gevangenisstelsel van binnen kennen. In 1927 bracht hij na een veroordeling voor opruiing twee maanden in bijna volstrekte isolatie door in de Scheveningse strafgevangenis.

Langzamerhand stapelden de financiële en organisatorische problemen zich dusdanig op dat Constandse de uitgave tijdens de derde jaargang moest staken. De betaling door colporteurs en ook abonnees bleef na herhaalde aanmaningen achter. Het laatste nummer van *Opstand* kwam eind 1928 uit.

Ron Blom,
Stadsarchief Amsterdam

Herman Obdeijn en Marlou Schrover, *Komen en gaan. Immigratie en emigratie in Nederland vanaf 1550* (Amsterdam: Bert Bakker, 2008) 413 p.
ISBN 978 90 351 3034 0.

Migratie is van alle tijden! Meer nog, volgens Herman Obdeijn en Marlou Schrover is het evenzeer een onderdeel van het leven als geboorte, huwelijk of sterfte. Dit wordt door hedendaagse beleidsmakers en in het huidige publiek debat dikwijls vergeten. Alleen al hiervoor is dit boek, een voor een breed publiek toegankelijk overzicht van immigratie- en emigratiestromen naar en vanuit Nederland tussen 1550 en 2007, een belangrijke bijdrage.

Het overzicht is in vier tijdblokken ingedeeld: de Republiek (1550-1800); de lange negentiende eeuw (1789-1914), het interbellum inclusief wereldoorlogen (1914-1950) en de periode na 1945. De auteurs lichten vier aandachtspunten toe.

Ten eerste de omvang en aard van migratiestromen. De stromen worden opgedeeld volgens herkomst, etniciteit, beroep, verblijfsduur wettelijke status of reden voor vertrek (economisch, politiek, religieus,...). Het overzicht schetst de evolutie van Nederland als een immigratieland dat mensen uit de buurlanden lokt dankzij de aanwezige welvaart en de religieuze tolerantie tijdens de Republiek. Hierna volgt een periode van economische achteruitgang wat zich ook vertaalt in dalende immigratiecijfers. De diepgaande impact van de wereldoorlogen op de migratiestromen verhindert niet dat Nederland haar aantrekkingskracht voor immigranten – uit steeds verdere en verscheidene oorden – nooit verliest. In vergelijking met immigratie blijft de emigratie vanuit Nederland beperkt en richt zich lange tijd voornamelijk naar verre oorden. Tijdens de belangrijke emigratiepieken rond de ingang van de twintigste eeuw en na de Tweede Wereldoorlog, kon Nederland zichzelf als emigratieland beschouwen. Tot op vandaag blijven Nederlanders hun geluk in het buitenland beproeven, ook dichterbij huis.

De verschillende migratiestromen worden verder met elkaar vergeleken op basis van drie bijkomende aandachtspunten: de inmenging van de staat, positie van de nieuwkomers en de integratie van de migranten. De auteurs schetsen hoe eerst de steden de taak op zich namen om vreemdelingenstromen te reguleren. Pas vanaf 1849 gaat ook de centrale overheid een prominente rol innemen, na de goedkeuring van de eerste Vreemdelingenwet. Aan de hand van aanpassingen in de wetgeving, beleidsnota's en internationale akkoorden wordt aangetoond hoe het uitdijende administratief apparaat steeds meer vat krijgt op immigratiestromen. De uitbraak van de Eerste Wereldoorlog dient hier als kantelmoment. Ook de visies en inmenging van de staat op de emigratie van burgers wordt belicht. Obdeijn en Schrover tonen aan hoe dit beleid de positie van nieuwkomers beïnvloedt. Ze bespreken ook de impact van de kerk en allerhande organisatievormen (van vakbonden tot etnische verenigingen) op de plaats die de migrant in zijn nieuwe samenleving inneemt. De meeste migranten beginnen onderaan de maatschappelijke ladder. Het opklimmen ervan hangt af van hun integratieproces. Integratie staat als laatste aandachtspunt centraal in het boek. Het toont aan dat door de geschiedenis heen zowel Nederlanders in het buitenland als de zeer verscheidene immigrantengroepen in Nederland een lange aanpassingsperiode nodig hebben. Doorgaans duurt deze drie generaties, maar dit is geenszins een lineair proces. Overheidsinmenging, aard en omvang van de migratiestromen, kerkgemeenschappen en verenigingsleven, communicatiemiddelen, economische conjunctuur of beeldvorming kunnen dit vertragen of versnellen. De auteurs stellen vast dat er uit de vergelijking van de verschillende immigratie- en emigratiestromen

in dit overzicht een zekere continuïteit op de voorgrond treedt. Ze betreuren dan ook dat de negatieve beeldvorming van migranten en hun verschillen met niet-migrantengedrag de eigentijdse debatten blijven domineren.

Het boek is in de eerste plaats een absolute aanrader voor niet-specialisten. Zowel de schrijfstijl, illustraties als kaderstukken zorgen ervoor dat het geheel vlot leest. Het verhoogt de toegankelijkheid van deze goede introductie tot het vakgebied migratiegeschiedenis. Dankzij het langetermijnperspectief krijgt de lezer een duidelijk overzicht van de Nederlandse emigratie- en immigratiegeschiedenis. Het feit dat beiden worden besproken is uitzonderlijk. De meeste werken, en vooral overzichtswerken, bespreken beide stromen apart, als zou het om twee onafhankelijke stromen gaan. De aanpak van Schrover en Obdeijn onderlijnt daarentegen de verwevenheid tussen beiden. Niet alle stromen komen aan bod, maar de selectie is toch vrij volledig en dekt vooral de vele verschillende vormen van migratie. De vergelijkende aanpak geeft de lezer dan weer een beeld van de specificiteit en algemeenheden van de verschillende stromen. Achteraan vindt hij in de literatuurlijst een goed overzicht van de belangrijkste historische studies over Nederlandse migratie. Specialistengedrag zullen eerder het tekort aan referenties naar internationale literatuur opmerken.

Opmerkelijk is dat er geen referenties worden gemaakt naar het werk van gevestigde internationale migratiehistorici zoals Aristide Zolberg, Adam McKeown, Donna Gabaccia, Nancy Green of Dirk Hoerder, om er enkele op te noemen. Vooral het ontbreken van de laatste twee springt in het oog, gezien hun bijdrage tot de comparatieve methode binnen migratiegeschiedenis – iets wat toch als steunpilaar voor dit boek wordt gehanteerd. Het duidt op het gebrek aan expliciete theoretische onderbouw van deze studie. De weinige verwijzingen naar internationale literatuur vinden ook hun weerslag op het plaatsen van de Nederlandse casus in de internationale context. Dit gebeurt wel in sommige plaatsen van het boek, maar te weinig en niet consequent genoeg, zodat het moeilijk wordt om een indruk te krijgen van mate waarin de Nederlandse casus de algemene trends volgt of eerder een uitzondering vormt. Tenslotte vat het boek wel goed de stand van het huidige onderzoek rond Nederlandse migratie samen, maar laat het na om naar de hiaten te verwijzen. Het is een gemiste kans om verder onderzoek te stimuleren en enkele niet-belichte aspecten aan te halen. Zo worden de wetten wel besproken, maar komt de handhaving ervan slechts voor de laatste periode aan bod. De handel die zich rond legale en illegale migratienetwerken uitbouwde blijft eveneens onderbelicht. Enkel de belangrijke vervoersmaatschappijen, zoals de Koninklijke Luchtvaartmaatschappij en Holland Amerika Lijn, worden sporadisch vernoemd. Hun rol in de migratiestromen, hun belangen, hun positie ten opzichte van de overheid en de uitgebreide netwerken van tussenpersonen die ze beheerden, komen niet in het verhaal voor. Dit heeft vooral te maken met de stand van onderzoek. Maar gezien op het gemeentearchief te Rotterdam met de HAL-collectie het best bewaarde scheepvaartarchief inzake migrantenvervoer ligt, kon een knipoo hiernaar nieuw onderzoek beter sturen.

Dit neemt niet weg dat *Komen en gaan* ook van groot nut is voor specialistengedrag. Dergelijk overzicht van Nederlandse migratie in historisch perspectief ontbrak en kan nu dankzij het mooie werk van Obdeijn en Schrover door iedereen als kapstok gebruikt worden. Het is een kapstok die uitnodigend zal werken voor zowel specialistengedrag als niet-ingewijden.

Torsten Feys

Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek Vlaanderen, Universiteit Gent

Henk Smeets en Corzas Nanuruw, *Molukkers in Zeeland 1951-2009*
(Museum Maluku/Zeeuws Archief, 2009) 216 p. ISBN 978 90 74352 16 1.

Met het verschijnen van het standaardwerk *In Nederland geleven* van Henk Smeets en Fridus Steijlen leek de geschiedschrijving over komst, vestiging en integratie van de Molukse bevolkingsgroep in Nederland tot een voorlopige afsluiting gekomen. Er werd nog een aantal minder bekende aspecten van deze geschiedenis belicht, zoals die van de Molukse marinemensen die een soepeler overgang naar de Nederlandse samenleving doormaakten dan de Molukse landmachtmilitairen, maar daarmee leek het werk geklaard. Met de nadruk op *leek*, want naarmate de integratie vordert, blijkt juist de behoefte aan regionale geschiedschrijving toe te nemen. Dat geldt bijvoorbeeld voor Indische Nederlanders maar ook voor Molukkers. In de afgelopen jaren zijn er diverse studies verschenen over Molukkers in Overijssel, in Gelderland en nu ook in Zeeland. Het aardige van deze regionale benadering is dat lokale archieven en lokale zegslieden aan het woord komen, waardoor een veel directer en nauwkeuriger beeld ontstaat van de interactie tussen de nieuwkomers en de autochtone bevolking dan in de nationale studies.

Niet toevallig spelen de regionale studies naar de komst en inpassing van de Molukse militairen in de Nederlandse samenleving zich buiten de Randstad af. De overgrote meerderheid werd namelijk in kampen in de provincie ondergebracht. Zeeland kende maar liefst achttien opvangkampen, of woonoorden, die echter niet allemaal tegelijk in gebruik waren. Het boek geeft een interessant lokaal perspectief op het functioneren van het Commissariaat van Ambonezenzorg (CAZ), de verantwoordelijke instantie voor de opvang en huisvesting van de Molukkers. Het CAZ was een sterk centralistische en niet altijd efficiënte organisatie, hetgeen tot veelvuldig ongerief leidde in de kampen. Dit terwijl de overheid hoe dan ook de naam had onbetrouwbaar te zijn, omdat zij de Molukse militairen zonder hen daarvan vooraf in Indonesië op de hoogte te hebben gebracht bij aankomst in Nederland meteen had gedemobiliseerd. Van groot belang was de houding van de kampbeheerders. Sommigen wisten er met gevoel voor de Molukse achtergronden en frustraties het beste van te maken, anderen maakten zich ronduit gehaat. Binnen de diverse Molukse gemeenschappen bestonden grote verschillen van mening over hoe de strijd voor Molukse onafhankelijkheid in Nederland gevoerd moest worden. Sommige principiële Molukkers in Zeeland baarden in 1956 het nodige opzien door uit protest tegen het nieuwe beleid van de regering om de Molukkers zelf te laten betalen voor hun onderhoud, proletarisch bij de lokale SPAR te gaan winkelen: 'Stuur de rekening maar naar de Koningin!' Dat het begrip 'Molukkers' een grote etnische, religieuze en politieke verscheidenheid en verdeeldheid herbergt, is al ruimschoots aan de orde geweest in het bovengenoemde boek van Smeets en Steijlen, maar nog niet zo scherp op lokaal niveau geanalyseerd.

Uiteraard zijn er de nodige spanningen geweest tussen de lokale bevolking en de nieuwkomers uit de Molukken, maar het overheersende beeld in dit boek is er een van een hartelijke verstandhouding. De Zeeuwse gastvrijheid, het geloof, en de onverzettelijkheid vonden hun pendanten in de Molukse cultuur. Zeeuwen en Molukkers begrepen elkaar, zou je kunnen zeggen. Daarmee is ook de meerwaarde van studies als deze aangegeven. We zijn sterk geneigd om over integratie te spreken vanuit een nationale optiek, alsof de verschillende migrantengroepen en de Nederlandse samenleving als homogene blokken tegenover elkaar staan. Integreren doe je echter in de eerste plaats op lokaal niveau. Iedere migrant moet zich uiteindelijk verstaan met zijn onmiddel-

lijke omgeving. En of dat nu Walcheren of Drenthe was, dat heeft waarschijnlijk wel verschil gemaakt.

Ulbe Bosma

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis

H. Brand, J. Benders en R. Nip (red.), *Stedelijk verleden in veelvoud. Opstellen over laatmiddeleeuwse stadsgeschiedenis in de Nederlanden* (Hilversum: Verloren, 2011) 262 p. ISBN 978 90 8704 235 6.

Net als het boek is de recensie ervan veelzijdig. Zoals de titel van dit huldeboek voor Dick de Boer immers aangeeft, bevat het bovenal een heel verscheiden selectie aan opstellen over de geschiedenis van de stad in de laatmiddeleeuwse Nederlanden. De uitgevers geven het zelf aan (p. 11): deze veelzijdigheid is een afspiegeling van de zogenaamde ‘caleidoscopische belangstelling’ van Dick de Boer. Aangezien het interesseveld van de Groningse hoogleraar gedurende zijn carrière heel breed is gebleven, werd dit boek een rijk allegaartje van bijdragen over de sociale, economische, culturele en politieke stadsgeschiedenis; met bovendien enkele opstellen uit andere disciplines (zoals de archeologie). Bijgevolg vindt de weetgierige stadshistoricus er zowel interessante bijdragen over de stadsrekeningen van Culemborg (Remi van Schaik) en de stadsridders van het Italiaanse Toddi (Peter Hoppenbrouwers), als over het gebruik van chirografen in Ieper en Douai (Marc Boone) en liturgische herdenkingspraktijken in Groningen (Renée Nip). Kortom, hoewel de kwaliteit van de meeste bijdragen erg hoog is, is het voor een recensent moeilijk om een degelijke (lees: coherente) recensie te schrijven over deze bundel – eigenlijk slaat de geïnteresseerde er best de inhoudstafel van dit boek op na.

Als ik, zoals de redacteurs van het werk in hun inleiding, dan toch een rode draad in dit ‘caleidoscopisch’ *liber amicorum et collegiarum* wil ontwaren, dan is dat vanzelfsprekend enerzijds de persoonlijke en collegiale band van de auteurs met Dick de Boer (het betreft namelijk promovendi, co-auteurs, collega’s en vrienden van de jonge emeritus), maar anderzijds ook de focus van het boek: de stad als sturende entiteit. Daarmee doel ik op de motorfunctie die de stad in de geschiedenis van de Nederlanden heeft gespeeld en bijgevolg in de geschiedschrijving toebedeeld krijgt (dat geldt overigens zowel voor de publicaties van Dick de Boer als voor de opstellen in zijn feestbundel). In de tekst van Wim Blockmans bijvoorbeeld lezen we hoe zeehavens een drijvende kracht zijn geweest voor de ontwikkeling van economisch welvarende regio’s in het laatmiddeleeuwse Europa, terwijl de stimulerende stedelijke contacten van intellectuelen uit Deventer bepalend blijken geweest te zijn voor culturele ontwikkelingen in het gedachtegoed van de Moderne Devotie (Catrien Santing). Uiteraard kan ander onderzoek aantonen dat economische ontwikkelingen op het platteland en contacten buiten de stad eveneens een toonaangevende rol hebben gespeeld in deze historische evoluties, maar het kan dit boek en hun auteurs uiteraard niet verweten worden dat ze geen exhaustieve blik op de door hen aangesneden thema’s hebben geschreven.

Wel worstelt de bundel met de opmerking van de drie redacteurs (op p. 11) dat elke stad een specifieke eigenheid heeft, en – in de woorden van Dick de Boer – een ommuurde ‘body politic’ is (d.i. een onmiskenbare en organiek gegroeide uniciteit met eigen politieke en sociale structuren). Dat klopt enerzijds, want elke stad heeft

een afzonderlijke socio-politieke geschiedenis (zoals de studies van de brouwindustrie van Zutphen door Jeroen Benders en van de Groningse fiscaliteit door Jan van den Broek getuigen), maar anderzijds toont een aantal essays ook aan dat er heel wat (stads)grensoverschrijdende patronen in de geschiedenis van de Nederlanden herkenbaar zijn. Daarvan is natuurlijk elke historicus zich bewust, en Dick de Boer in het bijzonder, maar het is jammer dat niet wat meer essays over comparatief stads-onderzoek in deze bundel zijn opgenomen. Want de essays van Wim Blockmans, van Rudolf Bosch over Gelderse stadsfinanciën en Roos Van Oosten over een vergelijkend archeologisch onderzoek naar beerputten in verschillende steden tonen aan dat vergelijkend onderzoek een opmerkelijke meerwaarde biedt in de historische discipline. Toch biedt het boek een heel rijk en betrouwbaar palet aan opstellen over het stedelijke verleden van de Nederlanden, en zal het bijgevolg nog vaak 'in veelvoud' geconsulteerd worden door onderzoekers die zich in het bonte interesseveld van Dick de Boer wagen.

Jelle Haemers
K.U. Leuven

Boudien de Vries, *Een stad vol lezers. Leescultuur in Haarlem 1850-1920*
(Nijmegen: Vantilt, 2011) 512 p. ISBN 978 94 6004 065 8.

'Stationsbieb van Haarlem is helemaal hip' kopte *NRC Handelsblad* op 13 augustus 2011.

Tussen perron drie en zes kunnen reizigers voortaan boeken lenen, voordat ze de trein instappen. Ze kunnen alleen kiezen uit de populairste en nieuwste boeken: geen Willem Frederik Hermans of Harry Mulisch, wel Kluun, Simone van der Vlugt en Nicci French. Als het een succes wordt, zullen er in het hele land stationsbibliotheken komen.

Haarlem als proeftuin voor de rest van lezend Nederland: het zal Boudien de Vries als muziek in de oren hebben geklonken. In haar studie, *Een stad vol lezers. Leescultuur in Haarlem 1850-1920*, onderzoekt zij het lees- en leengedrag van de Haarlemse bevolking in de tweede helft van de negentiende eeuw. Met behulp van boedelinventarissen, bibliotheekcatalogi, gegevens van leners, verenigingsnotulen en bevolkingsregisters geeft De Vries een zeer gedetailleerd beeld van de leesgewoontes van de Haarlemmers: wat hadden ze in de kast staan? Welke boeken leenden ze, wanneer, waar en tegen welke prijs? De bevindingen zijn uitgesplitst naar alle denkbare variabelen, zoals leeftijd, religie, beroepsgroep en sekse. Het boek is echter veel meer dan een casus van één specifieke leescultuur van één stad. Doorlopend worden de Haarlemse gegevens aangevuld en vergeleken met die uit andere steden. Zo ontstaat een rijk overzicht van een tot dusver onderbelichte periode uit de Nederlandse geschiedenis van het lezen.

Een van de belangrijkste verdiensten van De Vries is dat zij het concept van een achttiende-eeuwse leesrevolutie, zoals dat geïntroduceerd is door de Duitse historicus Rolf Engelsing, problematiseert. Er zijn minstens zo veel redenen om van een leesrevolutie tussen 1850 en 1920 te spreken, omdat het lezen toen pas wezenlijk democratiseerde. Er kwamen veel nieuwe boekenbezitters en lezers bij. Het boek werd een steeds toegankelijker medium, dat niet langer alleen voor de elite maar voor bredere groepen in de samenleving beschikbaar werd. De oorzaken voor deze veranderingen, zo laat De Vries overtuigend zien, lagen in een samenspel van demografische

en economische factoren. Door de welvaartsstijging en demografische groei nam het aantal lezers sterk toe. Veel meer dan voorheen hadden ook de lagere klassen toegang tot boeken, al bleef de oude dichotomie tussen elite en volk nog wel zichtbaar in het aanschaffen en lenen van boeken.

Een belangrijke schakel in deze democratisering van het lezen vormde de opmars van de commerciële bibliotheek. Deze laagdrempelige instelling maakten het lenen van boeken mogelijk voor bijna iedereen. Commerciële bibliotheken waren verbonden aan een winkel of boekhandel en boden vooral ontspanningslectuur aan. Avonturenromans, sensatieverhalen en liefdesgeschiedenissen waren verreweg het meest gevraagd. Vooral buitenlandse schrijfsters als E. Marlitt, Mary Elisabeth Braddon en Mrs. Oliphant deden het goed. De Vries weerlegt en passant het vooroordeel dat dergelijke romans alleen door vrouwen gelezen werden: het stereotype van de romanverslindende bezoeker van de commerciële bibliotheek correspondeert niet met de werkelijkheid.

Daarnaast wijdt De Vries informatieve hoofdstukken aan de confessionele, socialistische en Nutsbibliotheken. Vooral de Nutsbibliotheek was een groot succes in Haarlem. De openingstijden waren zeer beperkt, waardoor op een leenavond soms honderden mensen op de stoep stonden. Ieder hoofdstuk bevat veel details over de leners, geleende titels en aantallen. Zo komen we te weten bijvoorbeeld dat de roosjessnijdsters van de Brillantslijpersknechten-vereeniging 'Streven naar Verbetering' gemiddeld iets meer lazen dan de slijpersknechten: 21 tegen 18 boeken per jaar. Tegelijkertijd houdt De Vries ook steeds de grotere lijnen in het oog. Een algemene tendens was bijvoorbeeld de algemene voorkeur voor ontspanningslectuur, alle beschavingsinitiatieven ten spijt. 'Het antwoord op de vraag Marlitt of Marx viel vaak in het voordeel van de eerste uit', aldus De Vries (p. 328).

De inhoud van de boeken heeft De Vries grotendeels buiten beschouwing gelaten: ze volstaat met globale karakterisering en genre-aanduidingen. Gezien het doel en de opzet van deze studie is dat een volstrekt legitieme keuze, maar de lijsten met titels maken wel nieuwsgierig. Waar schreven al die vergeten Franse schrijvers over, onder wie Madame De Witt, Octave Feuillet en George Ohnet? Waarover gingen de boeken van de populairste Nederlandse auteurs, zoals *Mijnheer Daniël* van J.H. Hooijer en *Waarheen?* van Melati van Java? En hoe aanstootgevend waren de 22 'verdachte' boeken, die een felle tegenstander van de commerciële leesbibliotheek in 1927 opsomde? De titels spreken nogal tot de verbeelding (*De naaktlooper* en *De meisjesjager, of de man met 40 vrouwen*), maar het lijstje schijnt maar weinig indruk te hebben gemaakt op tijdgenoten.

De enkele keer dat De Vries wel uitweidt over een roman, krijgt de smaak van de lezers direct meer reliëf. De vaakst uitgeleende titel van het Leesmuseum was bijvoorbeeld *Ontwaakt als een vlinder* van Antoinette (pseudoniem van Louise van Nagel). In deze novelle slaagt een domineesdichter uit een behoudend milieu erin om zangeres te worden, ondanks het verbod van haar vader. Een verrassend modern thema dus, dat kennelijk aansloeg bij het publiek. Deze recensent had nog wel veel meer willen lezen over de inhoud van al die vergeten bestsellers, maar direct toegegeven: ieder onderzoek kent nu eenmaal zijn grenzen. *Een stad vol lezers* is een voortreffelijke studie, waarin het cijfermateriaal onze kennis van de negentiende-eeuwse leescultuur wezenlijk verdiept en bijstelt. Het boek is bovendien fraai geïllustreerd.

Lotte Jensen
Radboud Universiteit Nijmegen

Liza Nell en Jan Rath (eds.), *Ethnic Amsterdam. Immigrants and urban change in the twentieth century* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2009) 214 p.
ISBN 978 90 8964 168 7.

Een kosmopolitische stad, een wereldstad. Het zijn ingeburgerde termen om moderne steden te beschrijven die een belangrijke positie hebben verworven in internationale netwerken – en die het economisch goed doen. Een stad krijgt echter uiteindelijk toch vooral vorm door zijn bewoners en hun activiteiten. In hun bundel over etnisch Amsterdam gaan de redacteurs Liza Nell en Jan Rath in op de interactie tussen migranten en de stedelijke samenleving. Zij spreken van een gelaagd en wederkerig proces, dat zich uitstrekt over verschillende sociale sferen. Naar hun idee beweegt het huidige debat tussen twee tegenpolen: de ontvangende samenleving verandert niet, ondanks migratie, of krijgt er juist een compleet andere vorm door. Beide visies verwerpen zij als niet realistisch en vooral ingegeven door ideologische motieven. Met de door hen samengestelde bundel *Ethnic Amsterdam* stellen Nell en Rath zich ten doel empirische data te leveren over de relatie tussen de integratie van migranten en stedelijke veranderingen. Te vaak worden de stedelijke omgeving en zijn instituties namelijk als vaststaande eenheden beschouwd. Bij hen ligt de focus op Amsterdam, een stad die zowel in het verleden als het heden zijn voorspoed grotendeels heeft te danken aan het werk, de ondernemingszin en het kapitaal van migranten.

Ten tijde van het samenstellen van de bundel was Liza Nell werkzaam als docent culturele antropologie aan de Universiteit van Leiden. De thema's waarop zij zich richt liggen op het terrein van transnationalisme, etniciteit, gender, diasporapolitiek en Turkse en Surinaamse politiek. Haar mederedacteur, Jan Rath, is professor sociologie aan de UvA, en richt zich in het bijzonder op de studie van de stad en haar etnische en culturele verscheidenheid. Hij heeft veelvuldig en in verschillende vakgebieden gepubliceerd, zoals over migrantenondernemerschap, stedelijke publieke ruimte en segregatie, maar ook over vakbonden en de Islam.

Zo veelzijdig als de samenstellers zijn, zo zijn ook de auteurs die een bijdrage hebben geleverd. Zij komen uit diverse disciplines (geografie, taalkunde, sociale psychologie, cultuurgeschiedenis, sociologie, islamologie) en delen daardoor geen gemeenschappelijke theorie. De kracht van het boek ligt in de brede blik die het biedt op de wisselwerking tussen migranten en de stad Amsterdam in al zijn facetten; publieke ruimte, restaurants, interieur, huisvesting, kunst, taal, migrantenorganisaties, gebedshuizen en sport. De omgang met de gemeente en de rol van nationaal integratiebeleid, onderwijs en werk is daarmee vervlochten, maar voor de verandering eens niet het uitgangspunt.

De rode draad in het boek is het historische perspectief van waaruit iedere auteur schrijft. In elk hoofdstuk wordt de situatie voor en na de komst van een bepaalde migrantengroep beschreven en geanalyseerd. De focus op steeds één aspect en een uitgebreide analyse daarvan, waarna het volgende hoofdstuk een andere dimensie aanroert, werkt verfrissend. De opzet doet enigszins denken aan het boek *Waarom mensen in de stad willen wonen, 1200-2010* (2009), samengesteld door Leo Lucassen en Wim Willems. Ook daarin wordt, vanuit verschillende invalshoeken en disciplines, ingegaan op de aantrekkingskracht van steden door de tijd heen. En ook in die bundel gaat het om de dynamiek van steden zelf en de ontwikkeling van urbane instituties.

In het inleidende hoofdstuk lichten de redacteurs toe, dat bij de meeste auteurs niet zozeer de stad Amsterdam als wel een migrantengroep centraal stond. Voor het

schrijven van hun bijdrage aan deze bundel hebben ze hun focus dus bewust moeten verleggen. Dat is sommige auteurs goed afgegaan. De bijdragen over ruimtelijke mobiliteit in twintigste-eeuws Amsterdam en die over etnisch uit eten in Amsterdam van 1920 tot heden (respectievelijk door Hans van Amersfoort en Cees Cortie, en Anneke van Otterloo) zijn daar de meest geslaagde voorbeelden van. Bij andere bijdragen komt het nogal geforceerd over, zoals in het stuk van Thijl Sunier over gebedshuizen en het gebruik van publieke ruimte in Amsterdam. Hier krijgt de lezer het gevoel dat de Amsterdamse voorbeelden in het betoog net zo goed ingeruild hadden kunnen worden door casussen uit andere Nederlandse steden.

Het Engelstalige boek is goed leesbaar en illustreert allerhande ontwikkelingen aan de hand van tabellen, grafieken en kaarten. Het kan goede diensten bewijzen als inleidende literatuur voor vakken op het gebied van stads- en immigratiegeschiedenis. Maar ook voor lezers die zich willen verdiepen in de zichtbare en niet-zichtbare naoorlogse migranteninvloeden op het Amsterdam zoals wij die vandaag de dag kennen. Wat veel minder goed uit de verf komt, is het historische perspectief in de verschillende hoofdstukken. De titel van de bundel mag dan verwijzen naar veranderingen in de twintigste eeuw, de meeste auteurs schrijven uitsluitend over naoorlogse ontwikkelingen – in het bijzonder vanaf de jaren zeventig tot heden. Er is in iedere bijdrage oog voor de ontstaansgeschiedenis, maar in geen enkel geval sprake van een afgerond proces. In zijn uitwerking is de bundel dan ook veel meer sociologisch dan historisch. Er wordt lang niet altijd een duidelijke periodisering aangebracht, en zelden een met heldere karakteristieken. De ontwikkeling van het leven en de activiteiten van bepaalde migrantengroepen in Amsterdam door de tijd zijn op zich de moeite waard, maar hadden aan diepgang kunnen winnen. Niettemin zijn vele bijdragen interessant om de positie en het gangbare beeld van migrantengroepen in de Nederlandse samenleving en in Amsterdam in het bijzonder beter te begrijpen.

Miriam van de Kamp
Universiteit Leiden

Aspha Bijnaar (red.), *Kind aan de ketting. Opgroeien in slavernij toen en nu* (Amsterdam: KIT, 2010) 215 p. ISBN 978 94 6022 061 6.

De afgelopen decennia is er in de Nederlandse historiografie steeds meer aandacht gekomen voor ons donkere slavernijverleden. Dankzij publicaties van onder meer Alex van Stipriaan en Rose Mary Allen weten wij veel over levens- en arbeidsomstandigheden van slaven en het (dagelijks) leven in slavernij in Suriname en op de Antillen. Onder invloed van genderstudies kwam er ook aandacht voor vrouwelijke slaven, maar over kinderen in slavernij weten we nog weinig. Deze bundel bevat een aantal mooie studies over dit relatief onontgonnen onderwerp. Ondanks beperkte bronnen slaagt de bundel erin door creatief gebruik van archieven, eigentijdse literatuur, beeldmateriaal en interviews veel informatie boven water te halen over het wel en wee van deze kinderen, die belangrijk waren op plantages.

Het boek, mooi uitgegeven met prachtige gekleurde illustraties – foto's, prenten en schilderijen –, heeft een inleiding en twaalf artikelen. Het opsplitsen van deze twaalf bijdragen in vijf delen oogt wat gekunsteld: tweemaal bevat een 'deel' slechts één artikel. Na een korte inleiding door Aspha Bijnaar beschrijft Dienke Hondius

het lot van Afrikaanse kinderen in de slavenhandel. Hondius' goed geschreven bijdrage biedt interessante informatie, zowel over het kwantitatieve aandeel van kinderen in de trans-Atlantische slavenhandel als over het beeld dat veel Europeanen hadden van Afrikaanse kinderen. Deze ingrediënten vormen een opmaat voor een kritische beschouwing over vooroordelen over de Afrikaanse mens als 'kinderlijk', die waarschijnlijk tot op heden voortduren. Ondanks de relevantie van Hondius' politiek getinte conclusies, raakt de connectie met het thema van het boek, kinderen in *slavernij*, tegen het einde van haar artikel wel enigszins zoek.

De drie daaropvolgende artikelen over kinderen in Suriname stellen ook beeldvorming aan de orde, maar vertellen daarnaast veel over het dagelijks leven van slaven en hun kinderen. Bijnaar analyseert afbeeldingen met slavenkinderen erop en koppelt deze aan gegevens uit andere bronnen, zoals archieven en gedrukte bronnen. De platen zijn fascinerend en Bijnaar geeft rijke informatie, maar door de afzonderlijke afbeeldingen als uitgangspunt te nemen blijft het beeld wat gefragmenteerd. In dat opzicht is Van Stipriaans bijdrage verhelderend. Hij biedt een mooie combinatie van een algemener demografisch en sociaalhistorisch beeld van kinderen op Surinaamse plantages en een inkijkje in het dagelijks leven, op basis van enkele persoonlijke verhalen en 'genealogieën' van slavenfamilies. Als laatste artikel in dit deel vertelt Elise Verheij over opvoeding van Surinaamse slavenkinderen. Hoewel wederom een interessant artikel, speelt hier wel het nadeel dat de drie artikelen regelmatig overlappen qua thematiek. Dit geldt met name voor de bijdragen van Van Stipriaan en Verheij, die beiden gedetailleerd vertellen over ouderschap, kraamzorg, sterfte en ziektes, waardoor de lezer soms een *déjà-lu* gevoel krijgt.

De volgende vier artikelen, respectievelijk van Ronald Donk, Rose Mary Allen, Luc Alofs en Wim Rutgers, gaan over kinderen op de Antillen. Donk beschrijft het (godsdienst-)onderwijs aan slavenkinderen op Curaçao, en geeft een mooi beeld van (veranderingen in) opvattingen over slavenkinderen. Naast ras speelde ook klasse hierin een duidelijke rol. Allen verbeeldt het dagelijks leven van kinderen op Curaçao, waarbij zij niet alleen gebruik maakt van literaire en historische, maar ook van orale bronnen. Alofs geeft een demografische schets van Arubaanse slavernij en de plaats van kinderen hierin, en besteedt hierbij ook aandacht aan rechten van het kind. Ten slotte volgt Rutgers met een 'eerste verkenning' van kinderen in de Antilliaanse literatuur. Het artikel gaat overigens meer om jongvolwassenen en blijft (hoewel aardig om te lezen) wel wat fragmentarisch.

Het artikel van Jaimie McIntyre, over de aanwezigheid van jonge bedienden in de zeventiende-eeuwse schilderkunst, is een vreemde eend in de bijt, omdat slavernij in Nederland zelf destijds niet bestond. Bovendien komen wij weinig te weten over het leven van deze jongvolwassenen zelf, en gaat het meer om hun artistieke functie in genreportretten.

De bundel sluit af met drie contemporaine artikelen over kindsavernij in relatie tot kinderarbeid. Mercita Coronel stelt de rol van Afrikaanse kinderen in de cacao-industrie ter discussie, en bestrijdt documentairemaker Teun van der Keuken, die hun werk als 'slavernij' typeerde. Coronel stelt dat deze kinderarbeid niet gelijkstaat aan slavernij, omdat de kinderen vrijwillig werken, meestal voor hun ouders. Aangezien dit niet valt onder de ILO-normen van 'ergste vormen' van kinderarbeid, vindt zij de term slavernij ongegrond. Coronel stelt echter de 'vrijwilligheid' van werken in het familiebedrijf nergens ter discussie en bagatelliseert het grote percentage kinderen dat verwondingen krijgt tijdens het werken door te vermelden dat dit hen niet

regelmatig overkomt. Bovendien gebruikt zij vooral rapporten waarin kinderen door anderen geïnterviewd zijn, maar heeft zijzelf hun omstandigheden (of de vrijwilligheid van hun uitspraken) niet onderzocht. Dit is anders bij Birendra Raj Giri, die wel veldwerk heeft gedaan waarvan hij uitvoerig verslag doet in zijn artikel over haliya- en kamaiya-kinderen, die een soort contractarbeid verrichten in Nepal.

De enigen die een directe vergelijking maken tussen kinderarbeid nu en kindslavernij in het verleden zijn Kristoffel Lieten en Sarah de Vos. In tegenstelling tot Coronel concluderen zij wél dat veel kinderarbeid tegenwoordig moet worden bestempeld als slavernij. Al worden kinderen tegenwoordig misschien niet meer letterlijk aan de ketting gelegd, de vormen van kinderhandel en onvrijwillige arbeid die zij (ook voor hun ouders) verrichten, valt volgens hen wel degelijk onder de door ILO gedefinieerde 'ergste vormen'. Zo wordt weer duidelijk dat definities altijd ruimte laten voor interpretatie. Vooronderstellingen en overtuigingen over wat arbeid is en wat slavernij, zijn doorslaggevend in het debat.

Elise van Nederveen Meerkerk
Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis Amsterdam

